

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы.....	7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру.....	21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері.....	35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер.....	46
ЗНАМБУЛОВА К.К. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography.....	57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері.....	71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language.....	87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі.....	102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері.....	113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы.....	128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты.....	143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні.....	154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы.....	167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. АМАНГАЗЫКҰЛЫ М.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway.....	179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б.		
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-	
ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т.		
МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-	
САҒЫНАДИН Г.	фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж.,	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан»	
КУРМАМБАЕВА К.С.	бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от	
НУРМАНОВА Ж.К.	книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының	
	«Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С.		
БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік	
	ерекшеліктері.....	297

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312
-------------------	--	-----

XFTAP 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.01>

*Ж.А. АҒАБЕКОВА¹

Ш.Ш. ЖАЛМАХАНОВ²

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан¹

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан²

(e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com¹ , zhalmakhanov@bk.ru²)

***АЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУҚАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ**

Аңдатпа. Мұхаммад Өз-Замахшари – өз заманының ірі тарихшысы, географы, әдебиеттанушысы, лингвисті, педагогы және ақыны. Қазіргі тілмен айтқанда қоғам қайраткері, кейінгі ұрпаққа логика, грамматика, дін, сөздіктер, әдебиет, әдебиеттану, педагогика, тарих және географияға арналған жұмыстар қалдырған. Аз-Замахшаридің бізге алпысқа жуық еңбектері жеткен. Оның ұрпаққа қалдырған асыл мұраларының бірі – «Мұқаддимат әл- Адаб» атты еңбегі. Осы мақалада Аз-Замахшаридың «Мұқаддимат әл-Адаб» атты еңбегіндегі сөз тіркестерінің құрылымы туралы айтылады. Әлемдегі бірегей төрт тілді араб-түркі-моңғол шығармасының қолжазбасы қазіргі уақытта Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы әдебиет мұражайында сақтаулы тұр.

Зерттеушілердің айтуынша ғұламаның «Мұқаддимат әл-Адаб» араб-парсы-түрік-моңғол тілдерін қамтығанымен түркі бөлімі аяқталмаған. Сөздіктің қазіргі екі тілдік сөздіктерден айырмашылығы, біріншіден, оның бірнеше тілді қатар алып отыруында болса, екіншіден тек сөздер тізбесін емес, оны сөз тіркестерімен қоса отырып жасаған. Осы мақалада «Мұқаддимат әл- Адаб» сөздігіндегі сөз тіркестері туралы айтылады. Олардың берілу құрылымдары көрсетіледі. Сөз тіркестерінің қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен ұқсастығы салыстырылады. Сөздікте сөз тіркестері түбірлі ұяшық арқылы берілген. Бұл жағына келгенде мұсылман өркениеті кезеңінде жасалған сөздіктердің құрылымына сәйкес келетіндігі анықталып отыр. Орта ғасырлардағы сөздіктердің көбінде сөздер мен сөз тіркестері араб тілінің фонетикалық құрылымына ұқсас ұяшықтар (модельдер) арқылы құрастырылған. Алдымен сөз түбірі көрсетіледі де, сол сөзден жасалған тіркес беріледі. Сөздер мен сөз тіркестері мағаналарына емес, сөздің сыртқы формасына қарай реттелген. Сөздікте тұрақты сөз тіркестері де берілген. Бірақ олардың аудармаларында

---

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09260486 «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшаридың «Мұқаддимат әл-әдәб» сөздігі (XIIғ.)материалы негізінде) ғылыми жобасы және «AP08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» ғылыми жобасы аясында жазылған.

аударылған тілдегі тұрақты тіркеске сәйкестендірілмегендігі байқалады. Біртүбірден бірнеше сөз құрастырып, олардан құралған әртүрлі сөз тіркестерін шоғырландырған. Бір сөздің аясында құрастырылған сөз тіркестері бір топ ретінде жинақталған. Осы бағыт бойынша мақалада сөздіктерден алынған тіркестер көрсетіледі. Бұл мақалада жинақталған материалдар сөздіктегі тіркестерге жалпы сипаттама ретінде айтылады. Болашақтағы зерттеулерімізде олардың фонетика-морфологиялық аспектісімен бірге қарау жоспарланып отыр.

Түйін сөздер: Аз-Замахшари, «Мұқаддимат әл- Әдәб», түркі сөздігі, түркітану, қазақ тілі, сөз тіркестері.

Кіріспе. Қазақ тілі тарихы өзінің бастауын тереңнен алады. Мұсылман өркениетінде түркі тілдес ғалымдардың рөлі өте күшті болды. Түркі жерінен шыққан мұсылмандар ғылымның барлық саласында зерттеулер жүргізіп, ғылыми еңбектер шығарды. Орта ғасырлардағы ғылыми еңбектер өркениет тілі араб тілі болғандықтан, сол тілде шығып отырды. Сондай еңбектердің бірі - Аз-Замахшаридің «Мұқаддимат әл- Әдәб» сөздігі. Бұл сөздікті ғылыми айналымға ХХ ғасырдың басында алтаистика ғылымының негізін салушы, монғолтанушы - түркітанушы ғалым Николай Николаевич Поппе шығарады [1]. Ғалымның жазуы бойынша бұл төрт тілдік сөздік: арабша-парсыша-түрікше-монғолша. Н.Н. Поппенің тұжырымдауына негіз болатын себептер бар. Қазіргі санамен ойласақ ортағасырлық ғылыми ортаның потенциалы өте жоғары болған. Ғылыммен айналысқан ғалымдар бірнеше тілді еркін меңгеріп, ғылымның түрлі салаларымен қатар айналысып отырған. Нәтижесінде энциклопедияға сиятын еңбектер шығарған. Басқа өлке ғалымдарын алмай-ақ екінші ұстаз атанған Әл-Фараби мен медициналық трактаттардың атасы Әбу Әли ибн Синаны атауға болады. Ұлықбек обсерваториясы мен Әл-Фарабидің музыкалық трактаттары, Махмұт Қашқаридің «Диуани Лұғат ит Түрік» еңбегі мұсылман ренесансының бет бейнесін көрсетеді. Осындай ортада өмір сүрген Замахшаридің бірнеше тілдегі сөздікті жазып шығуы жаңалық емес. Ұлы ойшыл және аудармашы ғалым Махмуд Абдулкусим ибн Омар аз-Замахшари – орта ғасырлардағы діни іліммен терең сауаттанған, діннің философиясын айшықтап, түсіндірген ғұлама энциклопедист ғалым. Ол 1075 жылы Хорезм облысы Замахшар қаласында дүниеге келген. Аңыздарда оның жас кезінде аттан құлап, бір аяғын сындырғаннан кейін әкесінің тігін тігу кәсібін игергісі келгенін туралы айтылады. Аз-Замахшари деген тегі оның Замахшар қаласынан екендігін білдіретін арабтық кісіні атау құрылымынан келген. Аз-Замахшари өмірінде бірнеше қалаларды аралаған. Ғалым 1100-1122 және 1127-1139 Марва, Нишопур, Исфахан, Бағдад, Хижаз, Дамаск және Меккедегі Хорасан, Иран, Арабия, Ирак, Йемен, Шам (Сирия) қалаларына барып, өз жұмыстарына бай дереккөз жинаған. Елдерді осылай еркін аралауынан ғалымның тілдерді жақсы меңгергенін байқауға болады. 1109 жылы Аз-Замахшари Бағдатқа барды. Онда

ол әртүрлі әдебиеттермен танысып, білімін тереңдетеді. Бағдадта өмір сүрген кезінде ол ислам әлемінің көрнекті ғалымдарымен көп пікірлеседі. Бұл оның кейінгі ғылыми жұмысына әсер етті. Бағдадта біраз уақыт тұрып, ғалым Меккеге барып, шамаға (Сирия), бірқатар араб қалалары мен Йеменде болды. Дерек көздеріне сүйенсек, ғалым өзінің көптеген еңбектерін Меккеде жазған және мұнда ұлы ғалым ретінде танылған. Әбул-Қасим Махмуд әз-Замахшаридың «Әл-Муфассал» атты грамматикалық ғылыми жұмысы қазіргі таңда классикалық араб тілінің ең басты және танымал жауһары. Марсин Гродскийдің айтуы бойынша [2] «Әл-Муфассалдың» араб грамматикасының зерттеу тарихындағы орны үлкен болды. Автор бұл еңбекте осы уақытқа дейін оны зерттеген еуропалық шығыстанушылар жұмыстарының нәтижелеріне сараптама жасайды. Еңбектің басында Әбул-Қасим Махмуд әз-Замахшари өміріне де қысқаша сипаттама береді. Автордың айтуынша, «Әл-Муфассал» ғасырлар бойы классикалық араб тіліне қатысты көптеген интерпретацияларды жинақтаған үлкен форматты жазбаларының бірі болған. Дегенмен, ертедегі араб грамматикалық зерттеулерінің құнды тарихи көзі ретінде еуропалық шығыстанушы ғалымдар «Әл-Муфассалды» осы уақытқа дейін өте аз мөлшерде пайдаланған [2, 128]. Әбул-Қасим Махмуд ибн Омар ибн Мұхаммед ибн Омар әз-Замахшари – Құран тәпсірі, теология және араб тіл білімі салаларында маңызды үлес қосқан, танымал және көрнекті ханафи мутазилит ғалымдарының бірі [3,369]. Ғалымдар арасында «Джар Аллаһ» атағы оған бекер берілмесе керек. Оның атақ-даңқы Құран тәпсірін айшықтайтын «әл-Кашшаф» еңбегімен де белгілі болды. Оны шығыстың, батыстың ғұлама ғалымдары жан-жақты зерттеп, жоғары баға берген. Әз-Замахшаридің «әл-Кашшаф» еңбегін зерттеп диссертациялық жұмыс қорғаған бұл еңбектің мутазилит тәпсіршілерінен қабылданған мутазилиттік ілімнің квинтэссенциясы ғана емес, сонымен бірге оның Құран тәпсірі арқылы бес негізді баяндағанын да біржақты дәлелдеп көрсетеді. Әз-Замахшаридің мутазилиттік тәпсірі тек мутазилиттер арасында ғана танымал болмай, медресе оқу бағдарламаларында жазылған. Сондай-ақ шииттер мен зәйдиттер де осы тәпсірге сілтеме жасап, қабылдаған болатын. Негізінде, тәпсір тарихында ешбір кітапқа «әл-Кашшаф»-тан артық глосс, суперглосс және мұхтасар түрінде түсіндірме берілген емес деп баға береді [4,15]. Кітаптың қосымшасында автор әз-Замахшаридың өмірі туралы, әл-Кашшафа туралы толығырақ ақпарат көрсеткен. Осындай талдану арқылы берілген бағалардан кейін әз-Замахшаридің еңбектерінің өміршеңдігін атап айтуға болады. Ғұламаның зерттеліп, ғылыми қолданысқа түспеген көптеген еңбектері бар. Дионисиус Аджиустің көрсетуі бойынша қазіргі таңдағы батыс ғалымдары, негізінен немістер, француздар және славяндар жүргізген зерттеулері аз-Замахшаридің еңбектеріне толық талдау өткізу үшін жеткіліксіз [4,89]. Оның үстіне бұл еңбектердің үштен екісі ғана жарық көрген. Ғалымның еңбектерін әрі қарай зерттеу болашақ ұрпақ үшін маңызды екенін айтқан

Дионисиус Аджиус оның еңбектерін жинақтап, библиографиялық тізім түзеді. Бұл мақалада аз-Замахшаридің лексикографиялық еңбегі, ондағы сөз тіркестеріне талдау жасалады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Аз-Замахшаридің «Муқаддимат әл Әдәб» еңбегі араб-парсы-түркі және араб-парсы-түркі-моңғол нұсқасы сияқты көптеген даналарда сақталған көп тілді сөздік. Ол зат есімдер, етістік, көмекші сөздерге қатысты грамматикалық ережелер, зат есімдердің септелуі және етістіктердің конъюгациясы сияқты бөлімдерден тұрады [5,17]. Еуропаның, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей, Түркия сияқты ортағсырлық мұраларға бай кітапханаларда бұл еңбектің әр ғасырларда жинақталып, көшірілген сөздік және грамматикалық бөліктері қолжазбалар түрінде кездеседі. Он үшінші-он төртінші ғасырларда жазылған алпыстан аса түрі бар. Ең алғашқы қолжазба 1257 жылы Хорезмде (Қазіргі Түркиядағы Сүлеймания қорында) құрастырылған араб-парсы-түркі сөздігі болып саналады [6, 30]. 1492 жылы шығарылған араб-парсы-түркі-моңғол сөздігінің қолжазбасының жалғыз данасы Өзбекстандағы Әлішер Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайда (№ 202) сақтаулы. Бұл сөздікті ашу, зерттеу және жариялау тарихы өте күрделі. XX ғасырдың басында өзбек тарихшысы, филолог, жазушы және аудармашы Абдурауф Фитрат Бухарадағы Авиценна кітапханасында араб, парсы, түркі және моңғол бөліктері бар Муқаддимат әл-Адаб сөздігінің қолжазбасын тапты. 1928 жылы кітапхана сақшылары Николай Поппенің қолжазбасын Ленинградқа жіберді, онда ол суретке түсіп, Бұқараға қайта жіберілді. 1938 жылы Поппе моңғол және түркі сөздері мен бұрылыстарының транскрипциясы мен талдауы бар кітабын шығарды. 2004 жылы жапон ғалымы Хирооми Канно Бұхарада жасалған қолжазбаның көшірмесі қазір Ташкенттегі Әлішер Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайға тиесілі екендігі белгілі болды, ал қолжазбаның түпнұсқасы жоғалып кетті. 2005 жылы екі жапон ғалымы Есио Сайто мен Хирооми Канно, екі өзбек ғалымы Захид Исломов пен Хамидбек Хасановтың қолдауымен, Алтай тілдерін үйрену үшін ғылымды дамытуға жәрдемдесу жөніндегі жапон қоғамының грантының қолдауымен 2008 жылы аяқталған қолжазбаның факсимильді басылымын дайындау жұмыстарын бастады [7,10]. Осы жұмыста талданған материалдар Н.Н. Поппенің жариялаған нұсқасы арқылы жасалды. Поппенің негізінен моңғолтанушы екенін ескеретін болсақ кейбір тіркестер мен сөздерді аударуда түркі тілдегі мағынасымен сәйкес келмейтіні кездеседі. Ол туралы автор осы еңбектің кіріспесінде өзі де ескертіп айтып кетеді. Аз-Замахшаридің аталған еңбегіндегі глоссалар жайлы 1962 жылы А.К. Боровков «Тюркские глоссы в Бухарском списке «Муқаддимату аль-адаб» атты мақаласын жазады. Ол зерттеуде еңбектегі кейбір сөздердің түркілік немесе моңғолдық екенін нақты айтылмағандығы, сол кездегі экстралингвистикалық факторлардың әсерімен байланыстыра отырып түрлі тұжырымдар береді [8,10].

Сөз тіркестерін жинақтап салыстыру үшін тіл білімінің салғастыру-салыстыру әдістері қатар қолданылды. Туыстас емес тілдердегі элементтерді, бірліктерді зерттеу барысында типологиялық әдіс жақсы көмектеседі. Осы сөздіктегі тіркестердің қолданылуын ашу мақсатында тарихи әдістермен қоса, типологиялық әдіс те қолданылды. Сөз тіркестерін реттеу, түбірлік әліпбилік кестесін түзу үшін структуралық әдіс те пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілінде «сөз тіркесі» ұғымы ХХ ғасырдың орта кезінен бастап ажыратыла бастады. Оған дейін жай сөйлем құрамында немесе фразеологиялық тұтастық ретінде зерттеліп жүрген. Қазақ тілінің грамматикасын зерттей бастаған шет ел ғалымдары сөз тіркестерін синтаксистің объектісі ретінде қарастырған мысалдары кездеседі. И.П. Мелиоранский «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген зерттеулік жұмысының жай сөйлемдерді қарастырған бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатыны туралы айтып, мысалдармен көрсетеді [9,7]. Ал септіктерге жеке-жеке тоқтай келіп, онда әрбір етістіктің мағыналық топтарының қайсысы қандай сөздерді меңгеретінін анықтаған. Меңгеру туралы айта келіп, онда үміттену, берілу, бағыну, келісу, мақтану, күлу, шыдау, жылау, мұқтаж болу т.б. етістіктер барыс жалғаулы сөздерді меңгеретінін дәлелдеген. Ал қабыса байланысу туралы ешбір сөз қозғалмайды. Бірақ автордың «Определение» деген бөліміндегі мынадай мысалдар: «ақ тас – белый камень; жақсы кісі – хороший человек; үшінші жыл – третий год» дегенде сөздердің қатар келіп, орналасатынын сөз етеді. Мұның өзі қабысу терминінің жалпы орыс тілінде де көп уақытқа дейін енгізілмеу себебіне байланысты ма деп ойлауға болады. Қазақстандық ғалымдар Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, С. Жиенбаев, Т. Сауранбаев Қ. Басымов еңбектерінде сөз тіркестері туралы түрлі пікірлер айтып, оларды жай сөйлем құрамынан ажырата бастайды. 1930 жылы Т. Сауранбаев, С. Аманжолов бірігіп жазған «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде сөз тіркестеріне бірнеше рет тоқталған [10, 95]. Бұл еңбегінде авторлар сөз тіркестерін «синтаксистік қатынастар» деп атай отырып, оларды субъекті, предикаттық, объектілік атрибуттық және сипаттауыштық қатынас деп бірнеше түрге бөледі. Профессор М. Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в Казахском языке» атты еңбегі қазақ тіліндегі сөз тіркестерін ғылыми тұрғыдан зерттеп тұжырымдаған жұмыс болды. Ғалым аталған еңбек арқылы ғылыми ортаға қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері, есімді, етісті сөз тіркестерін шылаулы меңгеру мен септікті меңгеру ұғымдарын енгізді. М. Балақаевтың аталған еңбегі сөз тіркестеріне байланысты алғашқы ғылыми өнім болғанымен бүгінге дейін өз күшін жоймады. М. Балақаев сөз тіркестерін жалпы есімді, етістікті етіп екіге бөліп, оның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін олардың басыңқы компоненті мен бағыныңқы компонентінің қандай сөз таптарынан болатындығын және ондай кездегі тіркесу қабілетін дұрыс қорытындылайды [11,92].

Замахшаридің аталған сөздігінде сөз тіркестері арнайы ұяшықтар арқылы берілген. Бір түбірге қатысты тіркестерді беріп отырған.

Кесте 1

ағыз	ауыз	آغيز	отверстие (сосуда) , рот
ағыз ачты рузе тутқан	ораза тұтқан ауыз ашты	اغيز اجتى روزە توتقان	постившийся открыл рот
ағыз ачты рузедар	оразашы ауыз ашты	اغيز اجتى روزە دار	постник открыл рот
ағыз бірле ікті суны	ауызбен су ішті	سونى بىرلا اجتى اغيز	пил воду ртом
ағыз суйы	ауыз су	آغيز سويى	вода для рта
ағыз учы	ауыздың езуі	آغيز اوجى	угол рта
ағыз іді	ауыз иісі	آغيز ايدي	запах рта
ағызы бірле төкер дару	ауызға құяр дәрі	اغزى بىرلا توکار دارو	лекарство, которое льют в рот
ағызы тувақлық ыбрық	аузы тесік құмыра	ابرىق تووارلىق اغزى	кувшин с крышкой на носике
ағырсыз	Қадірсіз	اغیرسىز	неуважаемый
ағыршақ	ұршық	آغیرشاق	прялка
адабдын рузісіз	әдебсіз қалған	ادب دین روزى سىز	не удостоенный обычая
адап өгренді	әдеп үйренді	اوكراندى ادب	изучил благонравие
адап өгретті анқа	оған әдеп үйретті	انقه اوكراتتى ادب	преподавал ему учтивость
адаплық	Әдептік	ادب لىق	учтивый
адасқа	Тулақ	اداسقه	старая шкура (м)
адіна күні	жұма күні	ادینه كونى	пятница
адіна месджіді	жұма мешіт	ادینه مسجدى	пятничная мечеть
айақ	Аяқ	اياق	нога
айақ ағрықы	аяқ ауруы	اياق آغرىقى	болезнь ног
айақ арқасы	аяқтың арты	اياق ارقاسى	тыл ноги
айақ астықа башты йерні	жерді аяқ астына басты	اياق استىقه باستى	попирал под ногами землю
айақ білезүк	аяқ білезік	اياق بلازوک	ножной браслет
айақ білезүкнің йері	аяқ білезігінің орны	يرى اياق بىلازوكنىنك	место ножного браслета
айақ маңды	аяқпен адымдады	اياق مانكىدى	шагал ногами
айақ тамуры	аяқ тамыры	اياق تامورى	ножная жила

Бірінші кестеде «ауыз» және «әдеп», «аяқ» сөздерінен бастау алатын сөз тіркестері берілген. Ауыздың түрі мағынасы арқылы берілген сөз тіркестерін көрсетеді: ауыздың физикалық мүше екендігі, оның оразаға байланысты тұрақты тіркестігі және сумен байланысты тұрақты мағыналары. «Аяқтың» да бірнеше тіркесі берілген. Оның физикалық қасиеті, тұрақты тіркесте және қабыса байланысып кездескен түрін көрсетеді. Сөздікте сөз тіркестерінің қазақ тілінде қазіргі уақытта қолданылып жүрген барлық түрі кездеседі.

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің байланысу тәсілдері бойынша бөлінетін 5 түрі бар: қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, және жанасу осы сөздікте кездеседі.

Қиысу сөз тіркестері сөз бен сөздің жіктік жалғауы арқылы немесе жіктелу ретімен бастауыштық және баяндауыштық қатынаста үйлесе байланысқан түрі Мысалы, бақа бақылдады, қасқыр ұлыды, қасқырлар бір-біріне ұлыды, есек ақырды, қалам сықырлады, қарға қарқылдады, қарлығаш шықылдады сөз тіркестерінде зат есім бастапқы формасында тұрып бастауыш болып, бағыныңқы етістіктер баяндауыш ретінде үйлесіп тұр. Бұл сөздер араб тілінде جار لادی باق قا (чарлады бақа), جار لادی بوری (чарлады бөрі), جار لادی ايشاک (чарлады ешек) деп берілсе, оларды қазақ тіліне аударылған кезде басыңқы және бағыныңқы сөздердің орны ауысады. Ал اوردوم من (урдум мен) мен ұрдым, اوردوق (урдуқ біздер) біздер ұрдық, اولاشنى لار الار (үлештілер алар) олар бөлісті есімдіктер мен етістіктерден үйлесуінен тұратын қиысуларда да араб тілінен қазақ тіліне ауысқанда сөздердің орындары ауысады. Яғни, Замахшари сөздігінде кездесетін қиысу сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне ауысқанда сөз тіркестердің сыңарларының орны ауысады.

Матасу сөз тіркестері ілік септігі және теуелді жалғаулы сөздерден құралып, сөз тіркесі кімнің, ненің сұрақтарына жауап береді. Қазақ тілінде матасуды меңгерудің құрамына қосатын, ал М.Б. Балақаевтың еңбегінен кейін ілік септігінің жалғауларынан тұратын сөз тіркестері жекеше түр болып, матасу сөз тіркестері деп белгіленді [11,78]. Матасу сөз тіркестері жасалуы бойынша үш топқа бөлінеді [11,76]. Бірінші топта сөз тіркесіндегі бағыныңқы және басыңқы сөздердің екеуі де жалғаулы болып келеді. Мысалы, يای باغرى (йай бағры) садақтың бауыры, يای غولاغى (йай ғұлағы) садақтың құлағы, يای بولدوز (йай йулдуз) садақтың жұлдызы, يای يىغاجى (йай йығачы) садақтың ағашы сөз тіркестерінде екі сыңардың да жалғаулары бар. Ал екінші топта сөз тіркесінің бір сыңары жалғаусыз байланысады. كىكس اسيدھفالى ايكى ايشار (кеңс қалды екі іш арасында) екі істің арасында дал болды, كوز تيكوركوچى اير (көз тегүргүші ер) еркектің қадалған көзқарасы сөз тіркестерінде басыңқы сөз ілік септік жалғауларымен беріліп, бағыныңқы сөз еш жалғаусыз берілген. Соңғы топта тәуелді жалғаулы сөз сөз тіркесінің сыңарында ілік септігінің жалғауы болмаса да логикалық байланыста болады. يای توتقاسى (йай тутқасы) садақ тұтқасы, ى اريق (арық башы) арық басы, قىليچ باغى (қылыч бағы) қылыш бауы мысалдарында ілік септігінің жалғауы жасырын түрде болғандықтан, сөздер еш жалғаусыз үйлесіп, матасуды құрап тұр. Матасу

сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылған кезде сөздердің реті өзгермей аударылады. Сондай-ақ, араб тілінде матасу сөз тіркестерінің екінші сығары тәуелдік жалғауымен берілсе, ілік септігін жалғауы түсіп, матасу сөз тіркестерінің үшінші түрімен жазылады, ал қазақ тіліне бірінші не үшінші түріне ауысады. Айтылған өзгерістер келесі мысалдарда көрінеді: *اوتوك استارى* (өтүк астары) етіктің астары, *اوتوك ايى* (өтүк іпі) етіктің жібі, *سقال باشى* (сақал башы) сақалдың ұшы, *سراى اورتاسى* (сарай ортасы) сарайдың ортасы.

Меңгеру сөз тіркестері атау және ілік септігінен басқа, барыс, табыс, жатыс, шығыс, және көмектес септік жалғауларымен үйлескен сөз тіркестер. Меңгеру сөз тіркесінің сыңарларының сөз табына байланысты етістікті меңгеру, есімді меңгеру және ортақ меңгеру болып бөлінеді [11, 110]. Ортақ меңгеру деп басыңқы сөзі етістіктен де, есім сөзден де тұратын сөз тіркестерін айтады [11,121]. Ендеше әрбір септік жалғаулары бар меңгеру сөз тіркестерін қарастырайық.

Барыс септігі кімге, неге, қайда деген сұрақтарға жауап береді. Замахшари сөздігінде *سيغيندى بيركا* (сығынды йерге) жерге тығылды, *انبار بيردى بيركه* (анбар берді йерге) елге астық қорын берді, *كوركوزدى ايت كه* (көргүзді ітке) итке көрсетті, *سجده قيلدى تينكريكا* (седжде қылды тенгріге) тәңірге табынды мысалдары барыс септігі жалғауларымен берілген етістікті меңгеру болып табылады. *كونكا* (күнге тапынғучы) күнге табынушы, *قارينداغى اوغلان* (қарындағы оғлан) жатырдағы бала, *اوجاق اوجاق تيكراسى داكيبيغاج* (очақ тегресідекі йығач) ошақ айналасындағы ағаш мысалдары есімді меңгеруге жатады. Араб тілінен аударған кезде етістікті меңгерудің сөз тіркесі сыңарларының орны ауысса, есімді сөз тіркестерінің сөз реті өзгермейді. “Оған” есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен аударылғанда оның реті басыңқы сыңарымен ауысады: *باقتى انقه* (бақты анқа) оған қарады, *بيردى انقه بيكليک* (берді анқа беглік) оған бек атағын берді, *بيردى انقه يارماقلارنى* (берді анқа йармақларны) оған қарыз ақша берді.

Табыс септігі кімді, нені деген сұрақтарға жауап береді. Көбінесе табыс септегінің жалғауларымен етістікті меңгеру берілген. Мысалы: *سوردى انى* (сурды аны) оны сұрады, *سوزدى جاغيرنى* (сүзді чарықны) шарапты сүзді, *سوردى بيرنى* (сүрді йерні) жерді жыртты, *سيقتى اوزوم نى* (сықты үзүмні) жүзімді сықты. Аударма кезінде барыс септігімен берілген меңгеру секілді табыс септігімен берілген меңгеруде де етістік пен басыңқы сөз орны ауысады. Сондай-ақ, “оны” есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылғанда басыңқы сөзбен орны ауысады: *اروق قيلدى انى* (аруқ қылды аны) оны арықтатты, *اروق سيز قيلدى انى* (арықсыз қылды аны) оны былғады, *انتى انى* (атты аны йавуқдын) оны жақыннан атты.

Жатыс септігі кімде, неде, қайда деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, *ازدى يابان ده* (азды йабанда) жапанда адасты, *جىقتى تاق قا* (ашты таққа) тауға шықты, *احتمال قيلدى ايشيكا* (іhtімал қылды ішіге) ісінде ықыласты болды, *يوزدى سوقه* (йүзді суқа) суда жүзді. Шығыс септіктігі сөздер кімнен, неден сұрағына жауап береді. Мысалы, *ايريلدى ايسرك* (айрылды есрік) есінен айрылды, *ايريلدى بيرى دين* (айрылды йерідін) жерінен айрылды, *ايريلدى نيمه نيمه دين* (айрылды неме немедін) нәрсе

нәрседен бөлінді, انادین بیلا توق قان ساج (анадын біле тоққан сач) анасынан туғаннан бар шаш, اندین تون نی (андын тонны) одан тонды. “Одан” есімдігі бар сөз тіркестерінде басыңқы сөз бен бағыныңқы сөз араб тілінен қазақ тіліне аударғанда орындары ауысады: ییراق بولدی اندین (йырақ болды андын) одан жырақ болды, کینان بوردی اندین (кейін алды андын) одан кейін шегінді, کینان بوردی اندین (кенен болды андын) одан бейқам болды.

Көмектес септігі кіммен, немен деген сұрақтарға жауап береді. قاری لادی تون (қарытады тонны) тонды (қолдың) қарымен өлшеді, قاتیلیشتی لاری ایکی (қатылыштылар екі неме бір бірі бірле) екі нәрсе бір-бірімен бірікті, قیسار لادی انی (қысарлады аны суалда) оны сауалмен қыспаққа алды. Көбінесе, “онымен” есімдігімен жазылған меңгеру сөз тіркестері кездеседі және оларды қазақ тіліне аударылғанда есімдік етістіктің орнымен ауысады: کینکاشتی انینк بیلا (кеңешті аның біле) онымен кеңесті, کوراشتی انینк بیرله (көрешті аның бірле) онымен күресті, کولوشتی انینк بیرله (күлүшті аның бірле) онымен бірге күлді.

Меңгеру сөз тіркестері есімдіктермен берілген жағдайларда аударма кезінде сөз тіркестің сыңарларының орны ауысады. Сондай-ақ, сөз тіркестерінде бірнеше септік жалғаулары бар ортақ меңгеру сөз тіркестері кеңінен қолданылған.

Қабысу сөз тіркестері сөздердің орналасу тәртібі бойынша ешбір жалғаусыз байланысатын сөздер [11,81]. Көбінесе, сын есімдер, есімшелер мен көсемшелерден құралады. Сөздікте бір ғана “ақ” сын есімі арқылы қабыса байланысқан ондаған сөз тіркестері бар: آق باش ات (ақ баш ат) ақ бас ат, آق باشلیق قوی (ақ башлық қой) ақ басты қой, آق بوز ات (ақ боз ат) ақ боз ат, آق بولوت (ақ булут) ақ бұлт, آق ایتماک (ақ етмек) ақ нан, آق یومشاق (ақ йумшақ таш) ақ жұмсақ тас. Көсемше сөздерден құралған қабысу: کچه کелدی یا باردی (кече келді йа барды) түнде келіп кетті, اشوقوب بارماق (ашуқуп бармақ) асығып бармақ, بوغازی تولغان (боғазы тутулған) тамағына тұрып қалған, بیر بیرى ساتقون لاری (бір бірі сатқун алдылар) бір-бірінен сатып алды. Есімше сөздер арқылы қабысқан сөз тіркестері: ایکی یمغور (екі йамғур йаққан йер) екі рет жаңбыр аққан жер, بیقان نیمه (йыққан неме) түскен нәрсе, کوزکا نوشکان جوب (кенете келді бізге) бізге кенеттен келді, көзге түшкен чоп) көзге түскен шөп. Берілген мысалдарға сүйене отырып, қабыса байланысқан сөз тіркестері қазақ тіліне аударылғандағы сыңарларының орналасу реті, сөз тіркесінің байланысу түрі өзгермейтіндігі анықталды.

Жанасу сөз тіркестері сөздердің еш жалғаусыз байланысып, кейде іргелес тұрып байланысады. Жанасу сөз тіркестерінің қабысудан басты айырмашылығы сыңар сөздер бір-бірінен алшақ орналасып байланысады. Жанасатын сөздер шылау арқылы байланысады: انقلاتتی انی فلان نیمه بیرله (анқлатты аны флан неме бірле) оны бір нәрсе туралы аңдатты, سویلاشتی انینк بیرله سوزنی (сөзлешті аның бірле сөзні) онымен сөз жайлы сөйлесті, کечті сайдын) сайдан (бөрене) арқылы өтті, کون اولی (күн евелі, күн ауели) бір күн бұрын, بیر جیقیشتی سانجیشда (бірге бір чықышты санчышда) шайқаста бірге бір шықты. Жанаса байланысқан сөздердің сыңарларының бір-бірінен алшақ орналасуына байланысты олардың

қазақ тіліне аударылғандағы синтаксисі өзгеріске ұшырайды, алайда оның әр жағдайда қандай сөз тіркесіне ауысатыны кездейсоқ болады.

Нәтижелер. Осы мақаладағы сөз тіркестері Н.Н. Поппенің түпнұсқадан жазған сөздігі бойынша алынды. Ол сөздікте сөздер мен сөз тіркестері арнайы құрылым бойынша берілген.

Автордың көрсетуі бойынша сөз тіркестеріндегі сөздердің тек бірінші әрпі ғана емес, екінші және одан кейінгі фразалар ерекше әліпбилік ретпен берілген. Олардың құрамында латын графикалы ағылшын әріптерінен басқа *ā, ö, š, ū, ä* әріптері де бар.

Сөз тіркестеріндегі алғашқы сөз ұяшықтағы екінші, үшінші сөздерде кездесіп жатса, оның тек бірінші әрпін жазуды қалдырған. Автордың осындай түсіндірмелерді, сөздердің қысқартып берулерін жазуда жер үнемдеуді және сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің өз ретімен келгендіктен қиындық келтірмейтінін көрсетеді. Сөздіктегі араб әріптерімен жазылған түркі сөз тіркестерінде сөздердің орны «сөз тіркесі» ретінде жасалған. Оны орыс тіліне аударғанда көбінесе бастауышы мен баяндауышы бар сөйлемдер болып аударылады. Мысалы, екінші кестеде көрсетілген.

Кесте 2

бұлт ашылды (сейілді)	ачылды булут	بولوط اچیلدی	туча раскрылась
есік ашылды	ачылды ешік	آچیلدی ایشیک	дверь открылась
жүзі ашылды	ачылды йүзі	يوزی آچیلدی	его лицо прояснилось
көкірегі ашылды	ачылды көкүс	آچیلدی كوكوس	грудь раскрылась
нәрсе ашылды	ачылды неме	نیمه اچیلدی	вещь раскрылась

«Мұқаддимат әл-Адаб» сөздігінде араб әріптерімен берілген сөздер мен сөз тіркестерін түркі тіліне аударып жазғанда кейбір дауысты дыбыстардың оқылуында ерекшеліктер болды.

Қорытынды. Аз-Замахшари сөздігінде бір сөздің аясында құрастырылған сөз тіркестерін бір топ ретінде жинақтайды. Сондай-ақ, бір түбірден бірнеше сөз тапты құрастырып, олардан құралған әртүрлі сөз тіркестерін шоғырландырған. Мысалы, «ащы» сөзінен қабысу сөз тіркестері ащы сүзбе, ащы сірке суы, ащы дәрі, ащы айқайлады құрастырылса, меңгере байланысқан «ащыны жұтушы» секілді сөз тіркестері де үйлеседі. «Қылыш» сөзінен матасқан «қылыштың гауһары, қылыштың жарасы, қылыштың жүзі, қылыштың қыны, қылыштың сабы» сөз тіркестері және меңгеру арқылы үйлескен «оны қылыштады, онымен қылыштасты, қабысу қылышты еркек» секілді сөз тіркестері берілген.

Әдебиеттер

1. Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». Часть I. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1938. – 214 с.
2. Grodzki M. The Grammatical Treatise Al-Mufaṣṣal fī ṣan‘at al-ī‘rāb of Abū al-Qāsim az-Zamaḥṣarī (Died 1144 A.D.) – a Masterpiece of Arab Grammar // *R o c z n i k o r i e n t a l i s t y c z n y*. – Т. – lxiv. – Z. 1. – 2011. – P. 43–51.
3. Фролов Д.В. Введение Замахшари (ум. 1144) к его комментарию к Корану «ал-Кашшаф» // *Minbar. Islamic Studies*. – 2020. – 13(2). – С. 365-377.
4. Agius DA, Zamakhsharī. Some bio-bibliographical notes on Abū ‘l-Qāsim Maḥmūd b. ‘Umar al-Zamakhsharī // *Al‘Arabiyya*. – 15(1982). – P. 108
5. Поппе Н. Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб / Ответственный редактор В. В. Струве. [В 2 выпусках.] М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. Части I-II: iv с., с. 1–452. Ч. III: с. 453-566. (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XIV.)
6. Saito Y., Kanno X., Kuribayashi H., Islamov.M.Z.,Khasanov K., Lexical and Grammatical Study of Mongolian and Chagatay in the Muqaddimat al-Adab. – 3. 2008, <https://www2.u-gakugei.ac.jp/~saito/Articles%20and%20Materials.pdf>
7. Боровков А. К. “Тюркские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимату аль-адаб”».” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15, no. 1/3, 1962, pp. 31–39. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23682784>. Accessed 29 Jan. 2023.
8. Түймебаева Н.Қ. П.М. Мелиоранский зерттеуіндегі синтаксистік жүйе: филол. ғыл. канд. ... дис. Авторефераты. – Алматы: ҚазҰУ, 2005. – 60 б.
9. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық. 2-бас. – Алматы: Санат, 2000. – 265 б.
10. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Санат, 1971. – 340 б.

Ж.А. АГАБЕКОВА

Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан

Ш.Ш. ЖАЛМАХАНОВ

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова,
Караганда, Қазақстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ ИЗ СЛОВАРЯ АЗ-ЗАМАХШАРИ «МУКАДДИМАТ- АЛЬ-АДАБ»

Аннотация. Аз-Замахшари – историк, географ, литературовед, лингвист, педагог и известный поэт для своего времени. Он оставил труды по логике, грамматике, религии, литературе, литературоведению, педагогике, истории и географии.

Одним из его заметных трудов является работа «Мукаддимат аль-Адаб». В этой статье рассказывается о структуре фраз из произведения Аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб». Рукопись уникального в мире четырехязычного

арабо-тюрко-монгольского произведения в настоящее время хранится в Литературном музее имени Алишера Навои в Ташкенте.

По словам исследователей, тюркский отдел гуламы «Мукаддимат аль-Адаб», охватывающий арабо-персидско-турецко-монгольский язык, не завершен. Словарь отличается от современных двуязычных словарей тем, что, во-первых, он затрагивает несколько языков, а во-вторых, создает не только перечень слов, но и объединяет их в словосочетания. В этой статье рассказывается о фразах из словаря «Мукаддимат аль-Адаб», показаны их структуры передачи и сходство со словосочетаниями современного казахского языка. В словаре словосочетания представлены через корневую ячейку, это соответствует структуре словарей, созданных в период мусульманской цивилизации. В большинстве словарей средневековья слова и фразы строились с использованием ячеек (моделей), похожих на фонетическую структуру арабского языка. Сначала указывается корень слова, а после этого дается фраза, образованная из этого слова. Слова и фразы выстроены в зависимости от формы слова. Словарь также содержит регулярные выражения, но в их переводах наблюдается несоответствие в переводе. Словосочетания, составленные в рамках одного слова, собраны в одну группу. В статье также указываются фразы из словарей. Материал, собранный в этой статье, упоминается как общая характеристика словосочетаний в словаре. В будущем планируется рассмотреть их сквозь призму фонетико-морфологического аспекта.

Ключевые слова: Аз-Замакшари, «Мукаддимат аль-Адаб», тюркский словарь, тюркология, казахский язык, словосочетание.

Zh.A. AGABEKOVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Sh.Sh. ZHALMAKHANOV

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

USAGE OF PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE IN THE AZ-ZAMAKSHARI'S DICTIONARY "MUKHADIMAT AL-ADAB".

Annotation. Az-Zamakhshari is a great historian, geographer, literary critic, linguist, teacher and a poet of his time. In modern terms, as a public figure he left to the next generation invaluable works on logic, grammar, religion, dictionaries, literature, literary studies, pedagogy, history and geography. Many of his writings have reached us. One of his precious legacies left to the generations is his dictionary, titled «Muqaddimat al-Adab». This article discusses the structure of phrases in Az-Zamakhshari's work «Muqaddimat al-Adab». The manuscript of his unique four-language Arabic-Turkish-Mongolian work in the world is currently kept in the Alisher Nauai Literature Museum in Tashkent.

According to the researchers, the scholar's «Muqaddimat al-Adab» includes Arabic-Persian-Turkish-Mongolian languages, however the Turkish section is not finished. The difference between the dictionary and the modern bilingual dictionaries is, firstly, that it includes several languages, and secondly, it was created by combining it with phrases, not just a list of words. This article talks about phrases from the dictionary «Muqaddimat al-Adab». Their transmission structures are shown and the similarity with modern Kazakh phrases is analyzed. In the dictionary, phrases are represented by a root cell. In this regard, it is discovered that it corresponds to the structure of the dictionaries created during the period of Muslim civilization. In most dictionaries of the Middle Ages, words and phrases were created using cells (models) similar to the phonetic structure of the Arabic language. Here, the root of the word is shown first, followed by a phrase made from that word. Words and phrases are arranged not according to their meaning, but according to the external form of the word. Phrasal verbs are also listed in the dictionary. However, it can be seen that their translations are not aligned with the phrasal verbs in the translated language. Several verbs are formed from one root, and various phrases formed from them are concentrated. Phrasal verbs formed within one word are collected as a group. From this aspect, the article considers phrases taken from dictionaries. The materials collected in this article are given as a general description of the phrases in the dictionary. In our future studies, it is planned to consider them together with the phonetic-morphological aspect.

Keywords: Az-Zamakhshari; «Mukhadimat al-Adab»; turkish dictionary; Turkic studies; Kazakh language; phrases.

References.

1. Poppe N.N. Mongölski slovär «Mukaddimat al-adab». Chäst I. –Moskva-Leningrad: AN SSSR, 1938. – 214 c.
2. Grodzki M. The Grammatical Treatise Al-Mufaşşal fî şan'at al-i'râb of Abū al-Qāsim az-Zamaḥşarī (Died 1144 A.D.) – a Masterpiece of Arab Grammar // *R o c z n i k o r i e n t a l i s t y c z n y*. – T. – lxiv. – Z. 1. – 2011. – R. 43–51.
3. Frolov D.V. Vvedenie Zamaḥşari (um. 1144) k ego komentariu k Koranu «al-Kaşşaf» // *Minbar. Islamic Studies*. – 2020. – 13(2). – S. 365-377.
4. Agius DA, Zamakhsharī. Some bio-bibliographical notes on Abū 'l-Qāsim Maḥmūd b. 'Umar al-Zamakhsharī // *Al'Arabiyya*. – 15(1982). – R. 108
5. Poppe N. N. Mongölski slovär Mukaddimat al-Adab / *Otvettstvennyi redaktor V. V. Struve*. [V 2 vypuskah.] M.; L.: İzdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1938. Chasti I-II: iv s., s. 1–452. Ch. III: s. 453-566. (Trudy İnstitutu vostokovedenia Akademii nauk SSSR. XIV.)
6. Saito Y., Kanno X., Kuribayashi H., Islamov.M.Z.,Khasanov K., *Lexical and Grammatical Study of Mongolian and Chagatay in the Muqaddimat al-Adab*. – 3. 2008, <https://www2.u-gakugei.ac.jp/~saito/Articles%20and%20Materials.pdf>
7. Borovkov A. K. “Türkskie glossy v Buharskom spiske «Mukaddimatu äl-adab”».” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15, no. 1/3, 1962, pp. 31–

39. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23682784>. Accessed 29 Jan. 2023.

8. Tüimebaeva N.Q. P.M. Melioranski zertteundeги sintaksistik jüie: filol. ğyl. kand. ... dis. Avtoreferaty. – Almaty: QazÜU, 2005. – 60 b.

9. Amanjолоv S. Qazaq ädebi tılı sintaksisiniñ qysqaşa kursy: oqulyq. 2-bas. – Almaty: Sanat, 2000. – 265 b.

10. Balaqaeв M., Qordabaev T. Qazırgı qazaq tılınıñ gramatikasy. – Almaty: Sanat, 1971. – 340 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ағабекова Жазира Ағабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Ағабекова Жазира Ағабековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор кафедры казахского языка и тюркологии Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Agabekova Zhazira Agabekovna – candidate of philological sciences, assistant professor of the department of Kazakh language and Turkic studies, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Жалмаханов Шапағат Шарапатұлы – филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Жалмаханов Шапағат Шарапатович – доктор филологических наук, профессор Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Zhalmakhanov Shapagat Sharapatovich – doctor of philological sciences, Karaganda Buketov University, Department of Kazakh Linguistics, Karaganda, Kazakhstan.